

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 66 no. 3

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 9 december 2002.

S.R. SLINGS

**Jan Woltjer tegen de school van Cobet
Een evaluatie van 'Overleving en Kritiek' (1886)**

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 2003

Copyright van deze uitgave © 2003 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld

Druk: PlantijnCasparie Heerhugowaard bv

Het papier van deze uitgave voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier

INLEIDING

Op de zesde *Dies* van de Vrije Universiteit, 20 oktober 1886, droeg de rector magnificus – nogal een wijdse benaming voor de leidinggevende van een minuscule instelling voor Hoger Onderwijs die toentertijd door niemand werd erkend – zijn ambt over aan zijn opvolger met het uitspreken van een rectorale rede, zoals dat in Nederland tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw gebruikelijk was. Zo'n rede handelde over het vakgebied van de scheidende rector. De rector was wijlen ons medelid Jan Woltjer (1849-1917), hoogleraar klassieken, en zijn rede, waarover deze bijdrage handelt, was getiteld 'Overlevering en Kritiek'.¹ Voor de mannenbroeders moet het een lange zit zijn geweest: in gedrukte vorm, met aftrek van voetnoten, beslaat hij 35 pagina's, en daar kwamen dan nog vijf pagina's *Fata Academica* achteraan.²

¹ In principe citeer ik naar Woltjer 1931: 47-97, tenzij anders vermeld.

² Afgedrukt 1886: 43-48; weggelaten in de editie van 1931. Aan de Doleantie wijdt Woltjer slechts een besmuikte alinea, hoewel hij, net als Kuyper geschorst lid van de Amsterdamse Nederlands-Hervormde kerkenraad, daar nauw bij betrokken was. Maar men bedenke dat in oktober 1886 de Doleantie nog geen voldongen feit was.

Het onderwerp van Woltjers rede was de tekstkritiek, wat ik definieer als: het vaststellen van de tekst van een antiek auteur aan de hand van handschriften, papyri, antieke citaten en vertalingen, en meer in het bijzonder: de mate waarin het een teksteditor geoorloofd is in deze overlevering in te grijpen door de voorkeur te geven aan verbeteringen die hijzelf of een vroegere geleerde heeft voorgesteld, zogenaamde ‘conjecturen’ of ‘emendaties’.

Waarom vind ik Woltjers verhaal uit 1886 zo interessant dat ik u er in deze verhandeling mee lastig wil vallen? Ik heb daar ruwweg drie groepen motieven voor:

(1) Woltjer is de eerste Nederlander die openlijk breekt met de school van Cobet (1813-1889), die in Nederland toentertijd gold als de enige wetenschappelijke methode in de tekstkritiek, en de eerste ook die daarvoor de stemmatische methode, die meestal genoemd wordt naar de Duitse geleerde Karl Lachmann (1793-1851),³ in de plaats stelt. Deze rede is dus een belangrijk, en tot dusver verwaarloosd document voor de geschiedenis van de klassieke filologie in Nederland.

(2) Woltjers rede is boeiend omdat hij tussen neus en lippen door een aantal opmerkingen maakt die ook in de 21e eeuw als nieuw kunnen gelden; ze is daarnaast aangenaam vrij van de krampachtige pogingen die Woltjer later zal doen om de principes van taal- en letterkunde af te leiden uit de gereformeerde beginselen.

(3) Meer op het persoonlijke vlak: Woltjer was, net als ik, als hoogleraar aan de VU verantwoordelijk voor het onderwijs in de Griekse taal- en letterkunde. Tussen Jan Woltjer en mijzelf liggen er slechts drie tussenschakels: zijn zoon Rob Woltjer (1878-1955); diens opvolger, wijlen ons medelid Gert de Vries (1905-1990), mijn leermeester; diens opvolger Dick Schenkveld, mijn mede-leermeester en jarenlange collega (1934-). Van dit vijftal graeci ben ik de eerste die van het einddoel van de tekstkritiek, het vervaardigen van een kritische editie van een Griekse tekst, zijn levenswerk heeft gemaakt: mijn tekst van de *Politeia* van Plato zal *sub condicione Iacobi* in maart 2003 verschijnen in de serie *Oxford Classical Texts*;⁴ ik zal er dan 24 jaar aan gewerkt hebben. Het is hopelijk niet alleen voor mij interessant om Woltjers opmerkingen als droogzwemmer te vergelijken met mijn praktijkervaring.

³ Over de vraag in hoeverre deze benaming terecht is, vergelijk Timpanaro 1963, 1971. De beperkingen van deze methode worden het welsprekendst uiteengezet in Pasquali 1952².

⁴ Inmiddels verschenen; *Platonis Rempublicam* recognovit brevique adnotatione critica instruxit S.R. Slings, Oxonii 2003. Deze editie zal die van de Schot John Burnet (1902, 1905) vervangen.

DE SCHOOL VAN COBET

Het zal niet vaak voorkomen dat het ontstaan van een wetenschappelijke school tot op de dag af nauwkeurig te dateren valt. Maar voor de school van Cobet kan dat wél. Carel Gabriel Cobet, de grootste graecus van Nederland met mogelijke uitzondering van Erasmus, sprak op 20 juni 1846 te Leiden zijn inaugurele oratie uit, getiteld *De arte interpretandi*. Deze oratie kondigt, om modieuze termen te gebruiken, een grensverleggend onderwijs- en onderzoekprogramma aan op het gebied van de Griekse literatuur, meer in het bijzonder van de Griekse tekstkritiek. Nogal ambitieus voor een 32-jarig jongmens, alleen maar benoemd om als buitengewoon hoogleraar de Romeinse staatsinrichting te doceren – maar Cobets reputatie was toen al zo groot dat hij zich dit soort landjepik op het gebied van zijn collega Grieks (dat was toen de zeer gerespecteerde classicus John Bake, 1787-1864) zonder bezwaar kon permitteren. Bake had overigens Cobet gesuggereerd dat hij in zijn rede met de principes van de Duitse *Alertumswissenschaft* zou afrekenen (Schouten 1964: 90), wat deze indirect ook gedaan heeft, en in een korte en weinig verhelderende passage (1847: 16-19) ook direct.

Onder Cobets gehoor bevond zich de eerstejaarsstudent Samuel Adriaan Naber (1828-1913), die we straks nog een paar maal zullen tegenkomen. Bijna vijftig jaar later beschrijft Naber de indrukken die hij van Cobets inaugurele heeft overgehouden:

Wat de geleerden die die oratie hebben hooren uitspreken, geoordeeld hebben, weet ik niet [...] maar dit weet ik wel dat wij, jonger en ouder studenten, opgetogen waren. Een nieuwe wereld scheen zich voor ons open te doen. Ook op den [sic] huidigen oogenblik kost het mij geene moeite mij in dien stemming te verplaatsen. (Naber 1894: 200)

Naber vond het vijftig jaar na dato al onmogelijk om van Cobets inaugurele een beknopte samenvatting te geven, en ik moet bekennen dat de lectuur van *De arte interpretandi* geen pretje is. De oratie is gesteld in nogal stijf Latijn, en de cohesie van het betoog is minimaal. Een wereld van verschil met het losse maar altijd elegante en vaak scherpe Latijn dat Cobet in zijn latere boeken en artikelen gebruikt. Het opzetten van een theoretisch betoog is kennelijk niet zijn sterkste punt. Ik zal Cobets programma in een paar punten proberen samen te vatten.

(1) De Griekse teksten uit de Oudheid zijn zonder uitzondering in een zeer corrupte toestand overgeleverd; dit geldt zelfs voor de allerbeste

handschriften (die Cobet op zijn reis door Frankrijk en Italië ook in ruime hoeveelheid was tegengekomen).⁵

(2) Vanaf de renaissance is de studie van het Grieks gebaseerd geweest op deze corrupte tekstvormen, die men veel te snel door kunstmatige interpretaties ('contortis ridiculisque interpretationibus', 1847: 21) heeft willen gladstrijken. De hulpmiddelen die deze studie heeft opgeleverd, commentaren en lexica, zijn grotendeels waardeloos.

(3) De graecus moet zijn kennis van en gevoel voor wat gezond Grieks is vergroten door zich te baseren op wat begrijpelijk, en dus niet corrupt is; hij moet daarbij in het bijzonder letten op het individueel taalgebruik van de verschillende schrijvers.⁶

(4) Daarnaast dient de graecus zich te laten leiden door eigen inzicht in hoe taal in het algemeen werkt.⁷ Ondersteuning door de algemene taalkunde (in Cobets tijd de vergelijkende Indo-Europese taalkunde) wordt daarbij evenwel beleefd maar dringend afgewezen. (De beleefdheid lijkt overigens ingegeven door de plechtige gelegenheid; elders laat Cobet zich nooit anders dan minachtend uit over de comparatisten,⁸ die in zijn

⁵ 'Nullum umquam vidi codicem, qui sine multiplici emendatione legi posset. Vel anti-quissimus et optimus quisque saepe turpissimis erroribus [...] inquinatus est.' (1847: 22).

⁶ Cobet bedoelt hiermee vooral dat men moet onderscheiden tussen het taalgebruik van de werkelijk klassieke auteurs en hun latere navolgers: 'Est aliquid inter Homerum et magistros, qui Romae et Constantinopoli, poësi dudum extincta, Graecos hexametros pangerent. Est aliquid inter Platonem aut Demosthenem et inanes sophistas et rhetores nugae putide deliberantes.' (1847: 15). De nadruk die ik verderop in mijn betoeg op het kennen van de individuele *usus* van Griekse schrijvers heeft hier in feite weinig mee te maken – hoewel Cobet deze eis vaak stelt is het bij hem toch altijd een min of meer dode letter. Bake hechtte aan vertrouwdheid met individueel taalgebruik in de praktijk veel meer belang (Schouten 1964: 97).

⁷ 'Quidquid homines loquimur, [...] *unum* habet sensum, ut prorsus eadem cogitatio ab loquente transeat ad audientem: atque hoc est *intelligere* ut quod cogitavit aliquis, idem nos audientes vel legentes cogitemus.' (1847: 14). Cobet legt zo sterk de nadruk op de monosemie omdat in veel van de door hem verafschuwde lexica de polysemie hoogtij vierde. In een latere rectorale rede, uit 1908, heeft Woltjer deze stelling vanuit de algemene taalkunde, maar ook vanuit Cobets eigen werk, weerlegd (1931: 126-130).

⁸ Cobets opinie over de comparatisten van zijn tijd wordt het best geïllustreerd door de volgende anecdote uit Nabers levensschets: 'Het is niet overbodig hier het volgende mede te deelen, dat de rector van het Haagsche gymnasium Dr. Rutgers pleegt te verhalen. Waarschijnlijk om de eer van zijns vaders studievak op te houden had deze eens beweerd, dat toch alleen de taalvergelijking kon leeren, dat de vierde naamval der derde Grieksche verbuiging oorspronkelijk denzelfden uitgang moest hebben gehad als die der beide anderen. "Maar, lieve vriend," had Cobet geantwoord, "dat kan ik uit het Grieksch zelf ook wel weten; want ik vond dezer dagen in eene Cyprische inscriptie de vormen

optiek bijna net zo laag staan als de archeologen.)⁹

(5) Aan de hand van de aldus verworven kennis moet de graecus de corrupties in de teksten helen door conjecturen; dit is veruit zijn belangrijkste taak. (Cobet is in zoverre een classicist dat hij ervan uitgaat dat de aldus verbeterde teksten voor ieder begrijpelijk zullen zijn en nauwelijks verdere interpretatie van node zullen hebben.)¹⁰

(6) De tekstcriticus moet zich hierbij baseren op een of meer goed gekozen, oude, relatief weinig corrupte handschriften, in de hoop dat deze de hele basis voor het vaststellen van de tekst zal of zullen leveren

andriantan en *iatêran*.” Daarop viel niet veel te antwoorden.’ (Naber 1894: 202-203). Daarop valt althans dit te antwoorden dat de Cypriotische vormen betrekkelijk late analogievormingen zijn, die over de prehistorie van het Grieks niets bewijzen, en voorts dat noch Cobet, noch Naber, die deze uitspraak met duidelijk plezier aanhaalt, iets begrepen hebben van de principes van de historisch-vergelijkende taalwetenschap – wat overigens Naber meer kwalijk moet worden genomen dan Cobet.

⁹ Over Cobet en de archeologie, vergelijk De Vries 1973. Het meest welsprekende getuigenis is wel het volgende, uit een ongepubliceerde passage, waarvan zich een afschrift in mijn bezit bevindt, van het eind van de brief van Cobet aan zijn vrienden, (Fruin-Van der Mey 1891: 546-551, Venetië 27 nov.-1 dec. 1844), waarin de volgende passage voorkomt: ‘Zij [de archeologen] hebben ook ontdekt dat het veel nuttiger is de overgeblevene monumenten te bestuderen dan de oude talen, maar ik heb wel eens gedacht dat zij zich hierin althans bijster bedrogen, en zich vele zotheden zouden kunnen besparen indien zij een weinige *goed* Grieksch konden [sic!]. Een weinige slecht Grieksch zoals bv. Winckelman [sic!] kende, hunne Jupiter, maakt ze bijna nog gekker; en Winckelman [sic!] is juist daardoor het bespottelijkst.’ Ook zonder dat de correspondent laat weten ‘Foei, wat ben ik toch kwaadaardig (onder het schrijven)’ zal men dit wel als een boutade willen opvatten, maar dan toch een boutade die Cobets taxatie van de archeologie op hoofdpunten getrouw weergeeft. De eerste zin van dit citaat staat ook afgedrukt in Schouten, 1964: 181. Fruin-Van der Mey laten, zoals vaker, op geen enkele manier blijken dat ze uit een brief die ze afdrukken een lange passage weglaten.

¹⁰ Woltjer legt in een voetnoot de vinger op de zere plek (1931: 77 n.2): ‘Wel oordeelt Cobet, Var. Lect.² pag. xi anders: “passim nugas agere interpretem, nisi interpretationi emendata lectio praecedat” en velen met hem, en logisch schijnt het ook zoo te zijn, maar in de praktijk kan het zoo niet gaan en ook in beginsel niet. De overlevering komt tot ons en wil door ons verstaan worden. Wanneer we daarnaar streven, blijkt het dat er hier en daar fouten zijn, die eerst verbeterd moeten worden, zoo we tot het volle verstaan zullen komen. De bepaling van den aard der fout is echter het werk der hermeneutiek.’ Kortom: het vaststellen van een fout is zelf al een resultaat van interpretatie. Cobet kon alleen maar tot zijn scheiding van kritiek en interpretatie komen omdat hij de interpretatie als bijzaak zag: wat de grote Griekse schrijvers bedoelden was, mits hun teksten gereinigd waren van fouten, zonder meer wel duidelijk. Wat Cobet in het door Woltjer aangehaalde citaat bedoelt te zeggen is dat de interpreten van het verleden zich veel te lichtvaardig hebben laten leiden door foutieve teksten, zie punt (2).

(‘aut unus aut perpauci Codices Mss. [...] omne lectionis et emendationis fundamentum sint suppedituri.’ 1847: 27). Het collationeren van talrijke handschriften is een volstrekt nutteloze bezigheid. Wie dat doet belast de edities van schrijvers van elk genre met een log, nutteloos apparaat (‘Illi nil nisi variantium lectionum acervos undique sedulo corradunt, onerantes cuiusque generis scriptores molesto inutileque apparatu etc.’, (1847: 26)).¹¹ De methode-Lachmann, waarbij idealiter alle handschriften gecollationeerd worden; de handschriften die aantoonbaar kopieën zijn van bestaande handschriften geëlimineerd worden; en de resterende, zogenaamde ‘primaire’ handschriften in een stamboom worden ondergebracht, heeft Cobet nooit begrepen, of waarschijnlijker nooit willen begrijpen. Wél heeft hij vanaf het begin het verschil gezien tussen de ‘codex optimus’ dan wel de ‘codices optimi’, die de criticus zich volgens hem tot basis moet kiezen, en de ‘archetypus’, een woord dat Cobet gebruikt in de zin van ‘handschrift waaruit alle andere bestaande handschriften aantoonbaar zijn gekopieerd’ (1847: 27), maar de ruimere applicatie van de term ‘archetypus’ zoals die in de stemmatische methode gehanteerd wordt, namelijk ‘bestaand *of te reconstrueren* handschrift waaruit alle (andere) bestaande handschriften zijn gekopieerd’ is in zijn werk niet te vinden.

(7) (Het cruciale punt:) Het is een misverstand, aldus Cobet, te menen dat het maken van een geslaagde conjectuur een bijzondere begaafdheid vereist, dat de criticus zich niet tot criticus ontwikkelt maar als criticus geboren wordt (‘nec quemquam fieri Criticum sed nasci’, 1847: 21): integendeel, met gedegen kennis van het Grieks, meer in het bijzonder het taaleigen van de te corrigeren auteur, en daarnaast met kennis van de

¹¹ Cobet neemt deze stelling over van zijn leermeester Bake, die zich hierbij richtte tegen de Deense geleerde N. Madvig (Müller 1869: 108 ‘das Bestreben, [...] zuerst des zu edirenden Schriftwerkes muthmasslichen archetypus zu reconstruiren, und auf diesen alle Emendation zu basiren schien Bake theils nicht ausführbar, theils wenig erspriesslich’; Naber 1894: 180; Schouten 1964: 97). Merkwaardig genoeg was Lachmanns tekstkritische werk in Nederland weinig bekend, wat ook blijkt uit de door Müller 1869: 124 vertelde anekdote. Ook Woltjer noemt in zijn rede Lachmann nergens, terwijl hij Madvig herhaaldelijk uitvoerig citeert (dat Woltjer het werk van Lachmann wel degelijk kende blijkt uit zijn uitvoerig geannoteerde handexemplaar van Lachmanns Lucretius-commentaar, dat op de leeszaal Klassieken van de VU in te zien is). De ‘Liedertheorie’ van Lachmann, een speciale vorm van Homeros-analyse, kende men in Nederland goed, al vermoedt Naber dat Cobet ook dat werk nooit gelezen heeft (1894: 241). Toch zijn de methodes van Cobet en van Lachmann in zoverre gelijk dat beiden aan een wetenschappelijk geachte werkwijze de voorkeur geven boven een oncontroleerbare begaafdheid voor de tekstkritiek (ik dank collega Mansfeld voor deze opmerking).

Griekse paleografie, is iedereen in staat hiertoe zijn bijdrage te leveren.

(8) Ook bij het onderwijs aan de classici zal van deze standpunten moeten worden uitgegaan. De student zal zo vroeg mogelijk moeten leren woordenboeken weg te werpen en op eigen inzicht te vertrouwen ('Itaque Lexica abiicere et sibi sufficere mature docendus est', 1847: 16). De oefening in de tekstkritiek zal bij de opleiding van de classici voorop moeten staan.

Cobet werd in 1848 gewoon hoogleraar Grieks, en hij was dus al snel in staat om dit programma in de praktijk te brengen.¹² Oncontroversieel was het niet: er is zelfs in de Tweede of de Eerste Kamer ('apud amplissimum Ordinem', dit is de Staten-Generaal) over gediscussieerd, zoals Cobet zelf meedeelt in de Praefatio zijn eerste grote boek, de *Variae Lectiones* van 1854. Bij een discussie over de hervorming van het hoger onderwijs, denkkelijk het debat in 1852 over de afschaffing door Thorbecke van het 'Staatsexamen' (eindexamen met gecomitteerden), heeft iemand daar gezegd dat 'het nergens voor nodig was dat de studerende jeugd gevormd werd in de hogere kritiek [=tekstkritiek]' ('namque nihil opus esse ut Academica iuventus ad Criticam sublimiorem informetur', 1854: viii). De man die dit zei was volgens Cobet 'volgens mij geen dwaas en volgens hemzelf zeer wijs' ('vir nec meo iudicio stultus et suo valde sapiens'). Ik kan het niet aantonen, maar ik heb het stellige vermoeden dat de aldus gekarakteriseerde politicus niemand anders was dan Cobets (en Bakes) oude vijand Thorbecke in eigen persoon.¹³

Ook Naber, die in 1846 nog zo enthousiast was over Cobets programma, toont zich in 1894 kritisch op het meest centrale punt:

Er is in deze oratie ééne stelling, waarmede ik mij allerminst kan vereenigen. Cobet verklaart zich tegenover het gevoelen van hen die oordelen dat er een bijzonder en hoogst zeldzaam talent noodig is om het duistere te ontwarren en in een helder licht te plaatsen, ten gevolge waarvan de criticus evenals de dichter niet gemaakt maar geboren wordt. Zeker, dat geef ik toe, mag men van ieder

¹² Blijkens Naber 1894: 75 werd Cobets methode al voordien in het studentendispuut *Studiis et Amicitiae* beoefend.

¹³ Verder onderzoek, waar ik niet gekwalificeerd voor ben, in de Handelingen van de Staten-Generaal of in de brieven van Thorbecke, zou hier klaarheid in kunnen brengen. Uniek zou het zeker niet zijn dat Cobets werkzaamheden in het parlement werden genoemd. Groen van Prinsterer heeft in 1856 of 1857 het voorbeeld van Cobets reis naar Frankrijk en Italië aangehaald om het bevorderen van de wetenschappen als regerings-taak te bepleiten (Zwaan 1973: 434-435).

literator eischen, dat hij kan onderscheiden tusschen hetgeen hij wel en hetgeen hij niet begrijpt. [...] Maar Cobet eischt veel meer: hij verlangt dat zijne studenten ook zullen leeren het bedorvene te verbeteren. Edoch, onder die talrijke schare van jonge mannen die hij onder zijn gehoor heeft gehad, hoe weinigen zijn er, die op den door hem gebouwden grondslag zelfstandig hebben voortgebouwd! (Naber 1894: 204-205)

In 1854 had Cobet dat zelf ook al ontdekt: hij spreekt in de al genoemde Praefatio duidelijk uit dat naast een *iudicium*, een oordeel over wat corrupt en wat gezond is, ook een *ingenium*, een aanleg voor het emenderen, noodzakelijk is (1854: xi). Ook uit hij zich tegen jongeren die door lichtzinnige conjecturen een foute plaats nog fouter maken en door onervaren medicatie de ziekte verergeren ('saepe vitiosis vitiosiora substituunt [...] male imperiteque medendo augere morbum', 1854: xii) – dat zulke lichtzinnige conjecturen ook het gezonde ziek kunnen maken hebben ook zijn beste leerlingen later meer dan rijkelijk gedemonstreerd. Door deze concessie zaagt Cobet de tak af waar hij met zijn program op zit, maar dat heeft hij zich nooit gerealiseerd.

De tragiek van Cobet en van zijn school is dat Cobet nooit heeft gesnapt dat hij een genie was, en dat zijn leerlingen dat niet waren. Naber, die dat wél doorhad, is nochtans op de manier van zijn leermeester college blijven geven, zij het zonder ze het maken van conjecturen op te leggen, wat Cobet wél altijd is blijven doen. Daarvan konden niet anders dan uiterst saaie colleges het resultaat zijn, waarop de interpretatie van Griekse auteurs bestond uit het eindeloos doornemen van Nabers eigen en ander-mans conjecturen. Die colleges zijn dodelijk belachelijk gemaakt door Nabers leerling Aegidius Timmerman, de Homerusvertaler, die aan zijn studententijd een welhaast ziekelijke haat tegen de wetenschap heeft overgehouden.¹⁴ Anders viel eigenlijk ook niet te verwachten.

De Duitser Lucian Müller, die enige jaren in Leiden gewerkt heeft, spreekt in zijn merkwaardige boek *Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden* uit 1869 uitdrukkelijk van een 'school van Cobet' (: 122). Die school kon makkelijk ontstaan omdat na het emeritaat van Bake in 1857 er weinig tegengas kwam van de Leidse latinisten, en omdat in de 19e eeuw Leiden sowieso meer dan de helft van alle Nederlandse classici afleverde. Onderwijs in de cultuurhistorische vakken (Oude Geschiedenis, Archeo-

¹⁴ Timmerman 1983: 151-153; 191-194 ('de Grutter' is Naber). Zie ook het aanvullend materiaal, bijeengebracht door Harry G.M. Prick, 260-264.

logie, Antieke filosofie) werd in die tijd in Leiden niet gegeven, afgezien van de wettelijk voorgeschreven vakken Griekse en Romeinse staatsinstellingen. Bovendien werden Cobets meest begaafde leerlingen overal in het land hoogleraar Grieks, Naber in 1870 aan het Athenaeum, later de Gemeente-universiteit, van Amsterdam, Cobets meest begaafde leerling Henricus van Herwerden in 1864 in Utrecht, Tj. Halbertsma in Groningen vanaf 1877, en J. van Leeuwen als Cobets opvolger sinds 1883 in Leiden – deze laatste heeft trouwens in zijn commentaar op de hele Aristophanes laten zien dat hij veel meer in zijn mars had dan alleen tekstkritiek. Voor de volledigheid noem ik nog de latere Leidse latinist J.J. Hartman. Over Hartmans werk op het gebied van het Latijn heb ik geen oordeel, maar zijn boek over interpolaties in Plato (1898) is wel het meest irritante en onnozele dat ik in mijn werk aan de *Politeia* ben tegengekomen.

Al deze hooggeleerden leverden jonge doctors af die veelal dissertaties schreven vol met weinig inspirerende, laat staan overtuigende conjecturen. De raad van Cobet om de lexica weg te werpen volgen ze op, maar ze negeren tevens, net als Cobet zelf trouwens, de belangrijke secundaire literatuur die uit het buitenland komt – dat is in die tijd vooral Duitsland, want in Engeland is de studie van het Grieks na 1820 ingezakt, en in Frankrijk is die studie pas na de dood van Cobet iets gaan betekenen.

Ook veel theologen pasten Cobets manier toe op het Nieuwe Testament. En daarmee komt Jan Woltjer in zicht, niet voor niets immers hoogleraar Grieks aan de toen nog zeer orthodox-calvinistische vu.

Maar voor ik het over Woltjer ga hebben wil ik op het beperkte gebied van de *Politeia* van Plato de balans opmaken van Cobet en zijn school. Dan blijkt dat naast zeer veel ‘levibus et temerariis correctiunculis’, om met de meester zelf te spreken (1854: xii), deze richting vaak mis, maar af en toe ook raak geschoten heeft. Van Cobet zelf heb ik in mijn editie acht conjecturen in mijn tekst opgenomen als evident juiste lezingen, en 19 conjecturen in mijn kritisch apparaat, als verbeteringsvoorstellen die het overdenken serieus waard zijn. Voor Naber zijn de getallen één in de tekst, 15 in het apparaat, voor Van Herwerden drie in de tekst en 27 in het apparaat. J.L.V. Hartman, een leerling van J. van Leeuwen, die gepromoveerd is op de tekst van de *Politeia* (niet te verwarren met de hierboven genoemde J.J. Hartman), scoort met één conjectuur in de tekst en 29 in het apparaat. Geen lid van de school van Cobet, maar wél nu we het over Woltjer hebben een interessante voorganger, is Groen van Prinsterer, die in 1823 bij Bake op Plato gepromoveerd is: één conjectuur in de tekst en zeven in het apparaat. Om een idee te geven: van mezelf heb ik zo’n 25 conjecturen in mijn tekst afgedrukt, en er ongeveer evenveel in mijn apparaat vermeld.

Nederlandse 19e-eeuwse graeci, en vooral Cobet en zijn school, hebben zich al met al voor de tekst van de *Politeia* bepaald niet onverdienstelijk gemaakt.

JAN WOLTJER

Jan Woltjer is geboren in 1849 in de stad Groningen, waar zijn ouders een bakkerszaak dreven. Op vierjarige leeftijd gaat hij naar de dan nog onge-subsidieerde christelijke lagere school in zijn woonplaats. De rest van zijn carrière laat zich lezen als een blauwdruk van de levensloop van zoveel gereformeerde intellectuelen uit de kringen van de kleine luijden. In 1861, twaalf jaar oud, wordt hij kwekeling aan de school waar hij net vanaf komt, 1867 slaagt hij voor het examen hulponderwijzer, haalt de daarop volgende jaren de ene akte na de andere, leert (we weten niet hoe) Latijn en Grieks en slaagt in 1872 voor het admmissie-examen van de Rijksuniversiteit van zijn woonplaats. Hij gaat daar klassieke talen studeren, en haalt zijn doctoraal in drie en een half jaar. In 1877, hij is dan leraar klassieke talen aan het gymnasium te Groningen (tegenwoordig Praediniusgymnasium), promoveert hij op Lucretius, een boek dat vier jaar later gevolgd wordt door een monografie over Manilius. In 1881 wordt hij benoemd tot hoogleraar klassieke talen aan de VU, wat hij tot zijn dood in 1917 zal blijven.

Ik geef snel even een paar andere gegevens, om een indruk te wekken van het zeer arbeidzame leven dat Woltjer geleid heeft. 1885-1917 voorzitter van het bestuur van de Gereformeerde Kweekschool te Amsterdam, waarvan hij medeoprichter was; 1889-1917 president-curator en rector van het mede door hem opgerichte Gereformeerd Gymnasium in diezelfde stad; 1899-1917 voorzitter van de nog door Groen van Prinsterer opgerichte Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs; 1902-1917 lid van de Eerste Kamer voor de AR-partij. Het valt te begrijpen dat Woltjer met al deze werkzaamheden maar weinig wetenschappelijke publicaties op zijn naam heeft staan: minder dan 20 veelal korte artikelen in *Mnemosyne* en de *Jahnsche Jahrbücher*, voor het laatst in 1901, en daarna nog twee Akademie-verhandelingen.¹⁵ Toch kon Woltjer als classicus in Nederland rekenen op

¹⁵ Daar moet overigens bij vermeld worden dat Woltjer veel tijd heeft gestoken in een Lexicon Lucretianum, waarvoor hij in 1882 met de uitgeverij Teubner in Leipzig een contract had afgesloten, maar dat nooit verschenen is omdat Teubner de publicatie economisch te riskant vond. Vergelijk Van der Laan 2000: 258 n.19.

groot respect. Nog in 1881, toen hij zijn inaugurele oratie aan de *VU* koud had uitgesproken, werd hij benaderd door Naber en Allard Pierson, die probeerden hem te verlokken over te stappen naar de Gemeente-universiteit (Rullmann 1930: 145). In 1888 werd hij formeel uitgenodigd om hoogleraar in Groningen te worden. In 1902 werd hij als eerste *VU*-hoogleraar gekozen tot lid van onze Akademie.¹⁶

Hoe komt het nu dat juist Jan Woltjer de eerste Nederlander is geweest die de school van Cobet fundamenteel heeft aangevallen? Natuurlijk, er waren al lang vóór 1886 Nederlandse classicisten die Cobet en zijn school eenzijdigheid verweten. Dat blijkt al afdoende uit het reeds genoemde boek van Lucian Müller uit 1869 (: 122). Ook vindt men hier en daar aarzelende pleidooien voor een herstructurering van het universitair onderwijs in de klassieken, zodat het zich meer aansluit bij de *Altertumswissenschaft*, onder meer bij Woltjers leermeester Francken, en de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 bood daartoe ook de mogelijkheid. Maar van die *Altertumswissenschaft* moest ook Woltjer niets hebben – daarvoor was hij zich veel te zeer bewust van het eigen karakter van de literatuur, en dus ook van de Griekse literatuur.¹⁷ En Woltjer valt niet zozeer de eenzijdigheid van de school van Cobet aan: hij bestrijdt die school op haar meest fundamentele bezigheid, het omgaan met de tekstkritiek en het fabriceren van futiele conjecturen. Hij bestrijdt overigens de school van Cobet, niet Cobet zelf. In zijn rede wordt Cobet eenmaal met instemming aangehaald – op dat citaat kom ik zometeen terug, en in de voetnoten wordt hij nog een paar keer geciteerd en weerlegd. Dat is geen lafheid, want Woltjer keert zich aan het eind van zijn rede uitdrukkelijk en soms met snijdende ironie tegen Naber en Pierson, die in 1886 heel wat belangrijker waren dan de geëmeriteerde en zwaar zieke Cobet. Eerder houdt het een erkenning in dat Cobet ondanks zijn principieel foute methode zelf voornamelijk veel goeds heeft gepresteerd. Trouwens, Woltjer zal ook wel geweten hebben dat Cobet in 1886 zijn tweede beroerte heeft gehad, waar hij nooit meer bovenop gekomen is. Maar nu terug naar de vraag: waarom was juist Jan

¹⁶ Ik ontleen deze snelle biografische schets aan Van der Laan 2000; men vergelijk ook Hartman 1919.

¹⁷ Dat blijkt vooral uit zijn uitvoerige argumentatie, in een rectorale rede van 1891, tegen de definitie van August Böckh, de grondvester van de *Altertumswissenschaft*, van de filologie als *Erkenntniss des Erkannten* (1931: 6-10). Ook Bake wees zoals we zagen de *Altertumswissenschaft* uitdrukkelijk af; Cobet deed dat impliciet, maar er mag gevoeglijk worden aangenomen dat de kwestie hem te theoretisch was om zich in te verdiepen.

Woltjer de eerste systematische criticus van deze school?

In de eerste plaats had Woltjer zijn opleiding als classicus genoten in Groningen, waar in zijn tijd slechts één hoogleraar voor de twee talen Latijn en Grieks zorgde, namelijk C.M. Francken.¹⁸ Franckens publicaties op het gebied van het Grieks hadden weliswaar een sterk Cobetiaanse inslag, maar hij was veel meer dan Cobet internationaal (lees: op Duitsland) georiënteerd, en zijn onderwijs was ook veelzijdiger – als gezegd was Francken een aanhanger van de *Altertumswissenschaft*.¹⁹ Omdat Francken voor het onderwijs in taal- en letterkunde van twee talen verantwoordelijk was, was er meer ruimte dan in Leiden voor de privaattoecent Oude Geschiedenis Willem Hecker,²⁰ en voor de hoogleraar in de wijsbegeerte B.H.C.K. van der Wijck, een kantiaan die een groot deel van zijn onderwijs besteedde aan de antieke filosofie (Van der Laan 2000: 279 n.1), en die Woltjer ongetwijfeld geïnspireerd zal hebben tot het onderwerp van zijn dissertatie over Lucretius en diens Epicureïsche bronnen. In Woltjers studententijd had de school van Cobet zijn tentakels nog niet uitgestoken naar Groningen – dat gebeurde pas toen Francken in 1877 naar Utrecht vertrok, en opgevolgd werd door de al genoemde echte leerling van Cobet, Halbertsma. Maar toen had Woltjer zijn doctoraal al gedaan. Woltjer was bovendien gepromoveerd op Lucretius, en juist van Lucretius had de grote propagator van de moderne tekstkritische methode, Karl Lachmann, een editie en een commentaar gepubliceerd.

Ten tweede: Woltjer was benoemd aan een instelling voor hoger onderwijs die uitdrukkelijk niet een nieuwe theologische hogeschool wilde zijn, maar een neo-calvinistische *universitas scientiarum*. In alle faculteiten (dat waren er maar drie) stond het college Encyclopaedie centraal, en in de Faculteit der Letteren, die naast Woltjer bestond uit een oud-testamenticus en de alomtegenwoordige Abraham Kuyper, moest Woltjer het college Encyclopaedie der Philologie verzorgen, dat in de bronnen voor het eerst wordt vermeld juist voor het cursusjaar 1886-1887 – het staat vast dat Woltjer in dat cursusjaar ook een begin heeft gemaakt met de behandeling

¹⁸ Over Francken, vergelijk Schouten 1964: 446-463.

¹⁹ Het is opvallend dat Woltjer bij zijn onderwijs aan de *VU* dezelfde Griekse auteurs de voorrang geeft als Francken: Aischylos, Thoukydides, Plato (Schouten 1964: 453-454 en Van der Laan 2000: 362-364).

²⁰ Anders dan Schouten 1964: 454 meedeelt werd Hecker pas hoogleraar in 1877, ingevolge de Wet op het Hoger Onderwijs. Vergelijk Hofmann 1990: 18. De vergissing gaat terug op Huizinga. Willem Hecker moet niet verward worden met zijn broer Alphons Hecker, de vroeg krankzinnig geworden Kallimachos-specialist.

van de kritiek, voortgezet in 1887-1888 (Van der Laan 2000: 357).²¹ De VU hield zich toentertijd bovendien nog aan de aloude opzet van het universitair onderwijs (afgeschaft in 1876, maar een niet-erkende universiteit hoefde zich dat niet zo aan te trekken), waarbij men eerst een propedeuse in de Letteren en Wijsbegeerte moest afleggen alvorens zich verder te bekwamen in een van de andere faculteiten; dit college van Woltjer moest door alle studenten van de VU worden gevolgd.²² Een kersverse hoogleraar aan deze zware universiteit zal zich bij dit college niet hebben kunnen onttrekken aan behandeling van de methodologische principes van de school van Cobet.

En tenslotte: juist in de jaren tachtig begon de school van Cobet ook zijn territorium uit te breiden naar het Nieuwe Testament. Woltjer schrijft zelf dat hij zijn onderwerp gekozen heeft omdat enkele maanden eerder Naber en Pierson hun boek *Verisimilia* hadden gepubliceerd, waarin grote delen van de Eerste brief aan de Thessalonicenzen onecht waren verklaard. Daarnaast richt hij zich vooral tegen twee jonge nieuw-testamentici die in hun door het Teylergenootschap bekroonde verhandelingen de tekst van wat voor Woltjer het Woord Gods was kwistig met cobetiaanse conjecturen hadden gedeformeed.

Begrijp me goed. Woltjer was wel een calvinist (een term die hijzelf vermeed), maar geen fundamentalist.²³ Hij zet zich uitdrukkelijk af tegen

²¹ Blijkens Van der Laan 2000: 357 gaat Woltjer in 1887-1888 na de kritiek door met de 'grammatick'. Ik neem aan dat Woltjer in 1886-1887 eerst de hermeneutiek en daarna een deel van de kritiek behandeld zal hebben. *Grammatick, Hermeneutiek en Kritik* waren de drie vaste onderdelen van de encyclopedie van F.A. Wolf, door Woltjer in die volgorde genoemd 1931: 5. Dat Woltjer eerst de hermeneutiek behandeld heeft zal ongetwijfeld samenhangen met zijn interesse voor de algemene taalkunde.

²² Deze regel is nog eens bevestigd in het VU-reglement van 1905, waaruit de betreffende bepalingen worden geciteerd door Van der Laan 2000: 33-34. Dit reglement preciseert de te volgen colleges niet, maar dat theologen en juristen Woltjers Encyclopaedie der Philologie volgden blijkt uit de citaten uit VU-almanakken die Van der Laan 2000: 21 bijeenbrengt.

²³ Een spoor van fundamentalisme is misschien aanwezig wanneer Woltjer zegt 'Ook om deze reden is de voorliefde van vele critici voor de oude unciaalhandschriften, als den Codex Vaticanus, den Sinaiticus enz. volstrekt niet gerechtvaardigd, en zijn zij veel minder geschikt om tot grondslag voor den tekst te dienen, dan vele minuskelhandschriften.' (1931: 70 n.1). Sinds de grote editie van Westcott en Hort van 1881 (door Woltjer 1931: 63 uitdrukkelijk genoemd) had zo'n opmerking eigenlijk niet meer gemaakt mogen worden. Maar de minuskelhandschriften, die minimaal vier tot vijf eeuwen jonger zijn dan de Vaticanus en de Sinaiticus, vormden de basis van de tekst waarop de Statenvertaling was gebaseerd! De publicatie in Engeland van een herziening van de King James Version,

geleerden die bij het vaststellen van de tekst van het Nieuwe Testament de conjecturale kritiek in principe verwerpen, zoals de bekende Konstantin Tischendorf, de ontdekker van de Codex Sinaiticus (1931: 84 n.2). Woord Gods of niet, voor Woltjer moet de nieuw-testamentische tekstkritiek volgens dezelfde methode te werk gaan als de kritiek van ongeacht welke pagane Griekse schrijver:

omdat, naar ik meen, deze overlevering, die des N.T., naar dezelfde methode moet worden behandeld, als die der klassieke oudheid (1931: 61).

Hier is duidelijk naast Woltjer ook zijn collega Abraham Kuyper aan het woord: het principe van de soevereiniteit in eigen kring geldt uitdrukkelijk ook voor de wetenschap.²⁴ Ook Cobet was het – maar dat zal ons minder verbazen – hiermee helemaal eens, al heeft hij zich, anders dan zijn leerlingen, op het gebied van de nieuw-testamentische tekstkritiek altijd erg terughoudend opgesteld.²⁵ Cobet heeft Tischendorf persoonlijk gekend en in gesprekken tijdens hun beider verblijf in Parijs en Italië tegen hem het goed recht van de conjecturale kritiek van het Nieuwe Testament verdedigd (Fruin-Van der Mey 1891: 31).

DE BETROUWBAARHEID VAN DE OVERLEVERING

Zoals gezegd, Cobet had als uitgangspunt van zijn programma de stelling: de Griekse teksten uit de Oudheid zijn zonder uitzondering in een zeer

gebaseerd op de tekst van Westcott-Hort, had een storm van verontwaardiging doen opsteken, waarin evenzo de autoriteit van de Sinaiticus en de Vaticanus in twijfel waren getrokken (vergelijk Metzger 1964: 135-136).

²⁴ Zoals Kuyper het bij de oprichting van de *VU* had geformuleerd: 'Met hand en tand moet [...] vastgehouden, dat nooit de Kerk van Christus haar overhoogheid aan de wetenschap mag opdringen. Op het zeer wezenlijk gevaar af, dat ze van de wetenschap schade lijde, moet de kerk veeleer zelve er op aandringen, dat de wetenschap, zonder ooit slavinnē te worden, de haar toekomende Souvereiniteit op eigen erf handhave en leve bij de gratie Gods.' (1880: 23).

²⁵ In 1860 publiceerde Cobet samen met zijn jongere Leidse collega, de bekende vrijzinnige theoloog Abraham Kuenen, een editie van het Nieuwe Testament. Deze editie was in wezen een transcript van de Codex Vaticanus (de Sinaiticus werd pas in 1862 gepubliceerd), waarin wel spelfouten waren verbeterd maar geen eigenlijke conjecturen waren opgenomen. Vergelijk Naber 1894: 294-296; Schouten 1964: 140-141. Naber 1894: 296 en n. 1 somt de conjecturen op het Nieuwe Testament op die Cobet heeft gepubliceerd: het zijn er vijf, waarvan één door latere handschriftenvondsten is bevestigd – iets dat Cobet heel vaak overkomen is.

corrupte toestand overgeleverd. Woltjer spreekt dat al in het begin van zijn rede tegen: *grondslag der kritiek is de betrouwbaarheid van de overlevering* (1931: 51; W.'s cursivering). En hij adstrueert dat als volgt:

Het is daarbij mijn doel niet U te *bewijzen*, dat de overlevering betrouwbaar is; immers op die onderstelling is de philologie gebouwd, daarvan gaat zij uit als van zelf sprekende. (1931: 53; W.'s cursivering)

Cobet had zijn stelling onderbouwd met citaten uit antieke auteurs die klagen over slechte teksten. Woltjer betaalt hem met gelijke munt terug door uit andere auteurs aan te tonen dat dat nogal meevalt. Zo interessant is dat allemaal niet: ik ga liever in op Woltjers grondstelling zelf.

Het kan erop lijken dat Cobet en Woltjer alleen maar gradueel van mening verschillen: Cobet is iets pessimistischer over de kwaliteit van de Byzantijnse handschriften dan Woltjer. Dat is ook zo, want ook Woltjer heeft genoeg conjecturen gepubliceerd – vooral over Lucretius, maar ook over de *Hippolytos* van Euripides en de *Agamemnon* van Aischylos. Maar Woltjers stelling gaat veel dieper. De paar zinnen die ik heb geciteerd leggen de onderlinge tegenstrijdigheid van het programma van Cobet genadeloos bloot. Immers, als de overlevering niet in principe betrouwbaar is, hoe had Cobet dan, met al zijn genialiteit, het indrukwekkende Grieks kunnen leren dat hij zich aan de hand van die Byzantijnse handschriften heeft eigen gemaakt? Onze kennis van de Griekse vormleer, syntaxis en semantiek berust uiteindelijk op die veelgemaakte handschriften, waarvan de fouten – maar het zijn in hoofdzaak incidentele fouten – door Cobet, en door een lange reeks voorgangers van Cobet, blootgelegd zijn. Het is zeker zo dat onze kennis van het Grieks veel groter is dan in de 15e eeuw, maar dat komt omdat talloze generaties door vast te houden aan wat gezond lijkt zich een helder beeld hebben gevormd van hoe de Griekse taal werkt. Door de geschiedenis van de Griekse taalkunde tussen Bessarion in de 15e eeuw en de jongste graeci in de 21e eeuw is Woltjers gelijk afdoende bewezen. En daarmee wordt ook een geheel nieuwe methodologie noodzakelijk, waarvoor Woltjer als eerste in Nederland de basis gelegd heeft.

WOLTJERS DRIE REGELS

In het bestek van een rectorale rede die zich vooral verzet tegen de waan van de dag kan Woltjer geen uitgebalanceerde en tot in de details beargumenteerde nieuwe methode presenteren. Wél geeft Woltjer uitdrukkelijk

een drietal eisen waaraan naar zijn mening een correcte conjecturale kritiek moet voldoen.²⁶ Die eisen zal ik bespreken en toetsen aan de praktijk.

Is eenmaal de aanwezigheid en de aard van de fout geconstateerd, dan kan eene emendatie beproefd, waarbij van de onderstelling wordt uitgegaan dat de fout door vergissing, niet door bedrog der afschrijvers ontstaan is. Alleen de grondigste en uitgebreidste kennis der palaeographie en der handschriften in het algemeen, verbonden met het eigenaardige divinatorische talent [dat door Cobet aanvankelijk ontkend was, S.R.S], kan tot zekere uitkomsten leiden. Criterium der waarheid is in dezen de evidentie. De verbetering moet niet alleen op zichzelf, wat den zin aangaat, evident schijnen, maar tevens het ontstaan van de fout ongezoekt verklaren. Met minder dan deze drievoudige evidentie, dat er eene fout is, dat de voorgestelde verbetering den juisten zin aangeeft en dat zij het ontstaan van de fout ongedwongen verklaart, kan geene conjectuur de wetenschap dienen, de vereischte overtuigingskracht bezitten, en het recht verwerven om in den tekst te worden opgenomen. Met dezen maatstaf gemeten zullen er zeer weinige conjecturen kunnen stand houden, maar wat stand houdt heeft dan ook blijvende waarde. (1931: 78)

Deze drievoudige eis, of om in stijl te blijven dit drievoudig snoer, zal naar mijn eigen ervaring de editor van een Griekse tekst langzaam maar zeker doen stikken aan dood door verworping. Wat Woltjer hier vergt klinkt theoretisch plausibel, maar is in de praktijk volstrekt niet haalbaar. Dat valt hem niet kwalijk te nemen: ook vandaag de dag zijn er veel theoretici die er zo over denken. Maar dat zijn in het algemeen niet geleerden met ervaring in het editeren – en als gezegd, Woltjer was een droogzwemmer. Ondertussen moet worden vastgesteld dat hij met dit eisenpakket in de Nederlandse discussie een wezenlijk alternatief bood voor de willekeur van de school van Cobet, en dat hij daarmee zijn tijd ver vooruit was. Maar toch voldoet dit programma niet in de praktijk.

Het valt op dat Woltjer in het citaat dat ik zojuist heb gegeven de wetenschappelijkheid sterk centraal stelt, overigens in het voetspoor van Cobet, die ook regelmatig benadrukt dat zijn methode tot resultaten leidt die even zeker zijn als die van de exacte wetenschappen.²⁷ Dit is 19e-eeuws positivisme. In onze tijd hebben we geleerd, en ik heb dat in de afgelopen

²⁶ Op zich besteedt Woltjer al veel meer aandacht aan de criteria voor de beoordeling van conjecturen dan in menig modern theoretisch overzicht gebeurt. Hij heeft in dit opzicht zelfs naar moderne begrippen, en zeker voor een 19e-eeuwse Nederlander de theorievorming hoog in het vaandel staan.

²⁷ Vergelijk Schouten 1964: 198: 'Deze wetmatigheid vormt het uitgangspunt van Cobet's

24 jaar met hangen en wurgen ook moeten leren, dat de eis van wetenschappelijkheid om allerlei redenen misplaatst is, en vooral dat een editie er is om een Griekse auteur voor een hedendaags publiek toegankelijk te maken. Een editor kan zich wel schuw opstellen in de keuze tussen lezingen, of in de keuze tussen de overgeleverde lezing en in het verleden voorgestelde conjecturen, maar als ik na 24 jaar als editor niet het lef heb om een knoop door te hakken, dan zal mijn editie voor de gebruiker ervan, de lezer, uiteraard ook minder bruikbaar worden – als ik die knoop niet durf door te hakken, wie zal het wél doen? In de tijd van Woltjer en Cobet mocht voorts van elke professionele classicus verwacht worden dat hij zelf wel een keuze uit, en op basis van een kritisch apparaat kon maken – bij hoeveel graeci, zelfs graeci die levenslang aan een universiteit gewerkt hebben, kan men die vaardigheid vandaag de dag nog aanwezig achten? Kortom, de hedendaagse editor van een Griekse tekst die alleen maar conjecturen wil afdrukken waarvan hij voor 100% zeker is, produceert een tekst die misschien wel optimaal aan zijn eisen van wetenschappelijkheid voldoet, maar die zijn lezers dwingt beslissingen te nemen waar hijzelf te laf voor is geweest. Zo'n tekstuitgave is geen zinvolle bijdrage aan het hedendaagse wetenschappelijk discours. Om in platonische termen te spreken: wat voor Woltjer een *epistêmê* was, is naar mijn ervaring eerder een *technê*.²⁸

tekstcritiek; doordat het schrijven van iedere auteur door vaste wetten wordt beheerst, kunnen we door onverdroten analytisch onderzoek deze wetten leren kennen en zo doordringen tot de kern van de desbetreffende schrijver. Deze gedachtegang loopt geheel parallel met die welke aan het natuurwetenschappelijk onderzoek uit deze tijd ten grondslag ligt, dat ook, uitgaande van een strikte, geen uitzonderingen toelatende wetmatigheid de natuur analyseert en zo tot de waarheid meent te kunnen doordringen.' Het is inderdaad opvallend hoe weinig speelruimte Cobet en zijn school de Griekse auteurs laten om hetzelfde met verschillende woorden uit te drukken – dat is mijns inziens nu juist een zwakke plek in de methode.

²⁸ De werkzaamheden van de tekstcriticus vallen uiteen in twee in de tijd duidelijk discrete processen: (1) het vaststellen van wat als overgeleverd kan gelden (*recensio*, met name door de eliminatie van secundaire bronnen); (2) het vaststellen van de tekst (*constitutio*). Wat ik hier zeg over het wetenschappelijk karakter geldt slechts de *constitutio*: een tekst waarvan de *recensio* niet aan de strengste wetenschappelijke eisen voldoet heeft weinig waarde (al wordt ook hier in de praktijk vaak een compromis gesloten tussen wat noodzakelijk en wat haalbaar is). Ook wens ik niet te ontkennen dat grote delen van de *constitutio*, zoals het vaststellen van de *usus* van de auteur, wetenschappelijke waarde hebben. - De tweedeling die ik aanbreng tussen *recensio* en *constitutio* is geïnspireerd door het nog steeds onovertroffen theoretische werkje van Paul Maas uit 1927, zij het dat ik anders dan Maas de *examinatio* als een deel van de *constitutio* beschouw. Maar dat is meer een theologisch strijdpunt dan wat anders.

Met deze prealabele kritiek hangt nauw mijn bezwaar samen tegen Woltjers gebruik van de term ‘fout’, waarin hij zich overigens aansluit bij de Duitse school van zijn tijd. Als Woltjer vergt dat de aanwezigheid van een fout eerst maar eens moet worden aangetoond vraagt hij zowel teveel als te weinig. Teveel, omdat het maar de vraag is ten opzichte van welk forum zo’n fout moet worden bewezen. Dat had Cobet al gezien:

Er is niets zo absurd of ze halen wel ergens de ene of de andere parallelplaats vandaan, waardoor naar hun zeggen de algemeen aanvaarde lezing *geaccepteerd* kan worden en ze bewijzen dat die een zogenaamd *dragelijke* zin oplevert. (‘nihil est adeo absurdum quin expromant alicunde unum et alterum locum similem, unde vulgatam scripturam *ferri posse et tolerabilem*, ut aiunt, sententiam continere demonstrant scilicet’, 1847: 28)

Namen van Nederlandse graeci uit de 20e eeuw, die hun grote kennis van het Grieks misbruikt hebben om koste wat het kost aan de handschriftelijk overgeleverde lezing vast te houden, zullen ons in dit verband wel te binnen schieten. Woltjer zag dit zelf denkkelijk ook, want hij spreekt alleen maar over het constateren van een fout, zonder aan te geven wie die zal constateren.

Maar hij vraagt ook te weinig, want de tekstcriticus mag zich niet alleen laten leiden door fouten tegen het Grieks of tegen de juiste zin, maar hij moet zich voor alles laten leiden door het taalgebruik van de auteur die hij uitgeeft. Ik zal een simpel voorbeeld geven uit mijn eigen werk. In de beroemde grotvergelijking heeft Sokrates het over mensen bij wie ‘van kindsbeen af aan de benen en de nek geboeid zijn, zodat ze blijven (*hōste menein* [...] *autous*) en alleen maar naar voren kunnen kijken (514b1)’.²⁹ De woorden ‘zodat ze blijven (*hōste menein autous*)’ zijn voortreffelijk Grieks: we zouden misschien liever willen dat er staat ‘zodat ze daar blijven’, maar dat is in het Grieks, gegeven de context, niet nodig. Maar grammaticaliteit is niet de enige eis; de tekstcriticus moet ook nagaan of deze formulering past bij de *usus* van de auteur. En dan blijkt mij dat Plato in de *Politeia* in ‘zodat’-zinnen het onderwerp (hier: *autous*) alleen maar uitdrukt als hij echt niet anders kan, en anders laat hij het weg. Dus vraag je je af waarom hij het hier ook niet weglaat. Voorts blijkt mij dat als Plato eenmaal het werkwoord ‘blijven’ gebruikt, hij er opvallend vaak het bijwoord ‘ter plaatse, daar’ (*autou*) aan toevoegt. Daarom heb ik tegen de unanieme overlevering van de handschriften en Iamblichos in, en tegen

²⁹ Hier en verderop geef ik de regels van mijn nieuwe OCT, niet die van Burnet.

de regel van Woltjer, in mijn tekst afgedrukt *hôte menein* [...] *autou*, ‘zodat ze ter plekke blijven’, overigens een conjectuur van Cobets vriend Dolf Hirschig.³⁰ Ik meen dat ik van de overlevering moet afwijken om Plato’s Grieks meer recht te doen – maar als een fout in de overlevering kan het natuurlijk niet gelden.

Woltjer vergt uitdrukkelijk dat eerst de aanwezigheid van een fout moet worden bewezen (1931: 77 ‘Wie waarlijk door conjecturaalkritiek de wetenschap wil dienen heeft in de eerste plaats daarvoor te zorgen, dat hij helder en klaar de fout in de overlevering aanwijze’). Dat wil dus zeggen dat aan de eerste eis moet zijn voldaan alvorens men een conjectuur voorstelt die dan aan de twee volgende eisen moet voldoen. In de praktijk werkt het niet zelden anders: een editor heeft het vermoeden dat de overlevering onjuist is, maar de conjecturen die door anderen zijn voorgesteld en die hijzelf kan bedenken zijn zo zwak dat hij moet concluderen dat de overlevering waarschijnlijk juist is, althans dat hij er verstandig aan doet er in zijn editie niet aan te tornen.

Wederom een voorbeeld: 552e2 ‘Menen we dat er in oligarchische steden veel schurken zijn, die de autoriteiten *epimeleiai biai* (‘met zorgvuldigheid met geweld’) onderdrukken?’ De nevenplaatsing van de twee dativusvormen zal ons (West-Europees, vooral door het Latijn geconditioneerde) stijlgevoel allicht storen. Maar goede oplossingen zijn er niet. Ficinus smokkelde in zijn vertaling een *et* tussen de twee substantiva, wat niet bevredigt; Naber veranderde *epimeleiai* in *epieikei* (‘met billijk geweld’) – redelijk briljant, maar verklaart de fout te weinig om serieus te worden genomen (dit is Woltjers derde eis). Zelf heb ik verandering van *epimeleiai* in *epimelei* (‘met zorgvuldig geweld’) overwogen, maar geconcludeerd dat Plato het adjectivum zo niet gebruikt. Daarom wordt door een afgezwakte vorm van het bewijs uit het ongerijmde de juistheid van de overlevering in dit geval vrijwel zeker gemaakt. Vergelijk Slings 2002: 546-547.

Woltjers twee andere eisen, dat een conjectuur zijn juistheid zelf moet bewijzen, en dat ze de corruptie in de handschriften moet verklaren, zal ik gezamenlijk behandelen. Te bewijzen dat een conjectuur juist is, is al evenzeer een te zware eis als te bewijzen dat er een fout is. Mijns inziens kan men het beste eigen en andermans conjecturen beoordelen aan de hand van een lijst van prioriteiten, hier gepresenteerd in volgorde van afnemende urgentie:

³⁰ Vergelijk Slings 2001: 410-411. Over Hirschig zie Naber 1894: 219-220.

(1) Een conjectuur moet grammaticaal onaanvechtbaar zijn en logisch passen in de zin of in het tekstsegment en daardoor een betere coherentie opleveren dan de overgeleverde tekst.

(2) Ze moet in zoveel mogelijk details kloppen met het taalgebruik en de wijze van schrijven van de auteur zoals bekend uit de overlevering (vergelijk hierboven mijn opmerkingen op de passage uit de grotvergelijking).

(3) Ze moet kunnen verklaren hoe de (op dit punt dus vermoedelijk foutieve) overlevering kon ontstaan.

(4) Ze moet simpel zijn.³¹

Mijn prioriteiten (1) en (2) komen overeen met Woltjers tweede eis; mijn prioriteit (3) met Woltjers derde – Woltjer zwijgt over mijn prioriteit (4). Ik constateer dat Woltjers tweede en derde eis in urgentie omgekeerd evenredig zijn: hoe overtuigender een conjectuur, hoe minder urgent de eis dat ze de fout verklaart, en omgekeerd. Een conjectuur die niet direct overtuigt en bovendien de corruptie niet duidelijk verklaart weerlegt zichzelf. Een conjectuur die voldoet aan mijn prioriteiten (1) en (2) verdient het in de tekst te worden opgenomen (tenzij er meerdere gelijkwaardige conjecturen zijn), ook als ze het ontstaan van de fout niet kan verklaren³²

³¹ Deze laatste prioriteit lijkt in strijd met een bekende slagzin van de *recensio*, en van de *constitutio* voorzover het gaat om de keuze tussen twee of meer overgeleverde lezingen: *lectio difficilior potior* ('de moeilijkste lezing is de beste'). Bij handschriftelijke overlevering wordt een moeilijker lezing maar al te vaak gecorrumpeerd tot een makkelijker. Maar een conjectuur wordt nu juist voorgesteld om een suspecte plaats minder suspect te maken, en is dus veelal eenvoudiger en makkelijker dan de overlevering. Het is verrassend te zien dat zelfs eminente tekstcritici in de val trappen doordat ze een conjectuur verwerpen als 'makkelijker dan de overgeleverde lezingen.' Dat is nu juist de reden waarom ze is voorgesteld! – Ik wil hier overigens aan toevoegen dat in zeer zeldzame gevallen een conjectuur zozeer de status van *lectio difficilior* heeft dat een tekstcriticus hem in de tekst zal opnemen ook als aan de eerste twee prioriteiten niet is voldaan. Een voorbeeld is 465d3: 'Ze zullen van dit alles vrij zijn (*apëllaxontai*) en een gelukzaliger leven leiden dan het gelukzalig geachte dat de overwinnaars in de Olympische spelen leiden.' *apëllaxontai*, een zeer zeldzaam futurum exactum, is een conjectuur van Cobet (1868: 243), die ik in de tekst heb gezet omdat ze in de praktijk als *lectio difficilior* fungeert ten opzichte van het unaniem, door de handschriften en door Stobaios overgeleverde, veel simpeler futurum *apallaxontai* ('ze zullen zich bevrijden'). Bij mijn keus heeft overigens ook de overweging een rol gespeeld dat het futurum simplex minder goed in de context past dan het futurum exactum, maar daar valt natuurlijk over te strijden (Slings 1999: 397-398). Het zal duidelijk zijn dat de teksteditor in zulke gevallen zeer terughoudend moet zijn.

³² De bekende uitspraak van de tekstcriticus Moritz Haupt, vriend en opvolger van Lach-

– waarbij de ervaring leert dat voor een ruime meerderheid van conjecturen altijd wel een scenario kan worden bedacht waardoor de vermeende corruptie kan worden verklaard. Dat geldt ook voor het overgrote deel van de infantiele verbeteringen uit de school van Cobet.

Wél kan de verklaring van de fout af en toe een rol spelen als de editor overtuigd is dat de overlevering niet te handhaven is, en hij te kiezen heeft tussen twee min of meer gelijkwaardige conjecturen. Voor de derde en laatste maal komt een casus uit mijn eigen werk:

SOKRATES Wat we aan het begin van deze argumentatie zeiden, we moeten eerst hun aard doorgronden [die van de filosofen]. En, denk ik, als we daarover afdoende overeenstemming bereiken, zullen we het er ook over eens zijn dat deze zelfde mensen die kwaliteiten hebben, en dat de stad door geen anderen moet worden bestuurd dan door hen.

485a9 GLAUKON *Pôs* (Hoezo? Waarom? Leg eens uit).

SOKRATES Dit moet dus (*men dê*) onze conclusie zijn over mensen met een filosofische aard, [...]

De reactie van Glaukon wordt geheel genegeerd door Sokrates, wat binnen de wijze van argumenteren in de *Politeia* zo vreemd is dat een corruptie voor de hand ligt. Het antwoord dat men verwacht is: ‘Hoe anders? Door anderen? Welnee!’ Ik kan twee manieren bedenken waarop dit in platonisch Grieks gezegd kan worden: <*Kai*> *pôs* en *Pôs* <*gar*>. Er valt weinig tussen te kiezen, maar ik wilde niet zo laf zijn om de keuze aan mijn lezers over te laten. Op grond van Woltjers derde eis, mijn prioriteit (3), heb ik gekozen voor de eerstgenoemde conjectuur, ook al verklaart <*Kai*> *pôs* de corruptie hooguit marginaal beter dan *Pôs* <*gar*>. In een voor 100% procent wetenschappelijke editie had ik die keus niet mogen maken, maar ik heb ook aan mijn lezers te denken.³³

Het hele probleem, en de gekozen oplossing, heb ik overigens pas

mann, dat hij niet zou aarzelen om, als de context zulks vergt, een overgeleverd *O* te veranderen in <*C*>*o* <*nstantinopolitanus*> is provocatief maar geheel juist. Het hangt er natuurlijk wél vanaf wat de tekstcriticus bedoelt wanneer hij zegt dat een context een bepaalde conjectuur vergt. Dat wordt grotendeels bepaald door de hieronder gesignaleerde condities van mode en persoonlijk temperament.

³³ In zo’n voor 100% wetenschappelijke editie – maar zo’n editie kan ook met de meest rigide principes niet gemaakt worden, had ik in de tekst moeten afdrukken: *pôs* en in het apparaat moeten noteren: ‘*pôs* ADF [de drie primaire handschriften van de *Politeia*] legi nequit: aut <*Kai*> *pôs* aut *Pôs* <*gar*> legendum’. Voor zo’n kleinigheid wil ik het kruis (het ‘signum desperationis’) niet hanteren, vandaar dat ik zelf een keus maak.

gezien in oktober 2002, bij de correctie van de tweede proef – geen enkele editor had aan het kale *Pōs* van Glaukon aanstoot genomen. Op zich zal dat de lezer van deze verhandeling weinig interesseren, maar ik deel het mee om een ander belangrijk praktisch punt te illustreren, dat in Woltjers globale en theoretische beschouwingen geen rol kon spelen: tekstkritiek is, als gezegd, een *techné*, en wel één die men pas door lang omgaan met een tekst meester wordt. Wat ik probeer duidelijk te maken is nooit beter onder woorden gebracht dan door Dover in zijn beroemde boek over Lysias:

Textual criticism, above the level of linguistic trivialities, often depends on the editor's readiness to say, 'I know this author, and what the manuscripts have here is not consistent with the way his mind works.' To the opponent who demands proof, the editor can only say, 'Live with this author, as I have done, for the next ten years or so, and then come back and tell me what you think.' (Dover 1968: 96 n.2)

Zelfs na vierentwintig jaar kan een editor ineens de fout zien in wat hij al die jaren onnadenkend had geaccepteerd. In hoeverre de remedie dan aan mijn prioriteiten of Woltjers eisen voldoet is hierbij minder interessant.

De mate waarin tekstcritici conjecturen voorstellen (en in tekstedities toelaten) is aan modes en zelfs persoonlijke karaktertrekken onderhevig – de recente OCT-edities van Sophokles en Euripides laten dat indringend zien, alsmede ook deel I van de nieuwe OCT van Plato, die door vijf Angelsaksische geleerden is verzorgd (Duke et al. 1995): men kan duidelijk vaststellen dat de tekst van de ene dialoog veel radicaler en minder timide is dan die van de andere. Ook Woltjer zag dat in zijn tijd al gebeuren:

Treedt, zooals tegenwoordig geschiedt, *ofschoon, gelukkig, na den vloed de eb zich reeds doet merken*, het subject tegenover het object te veel op den voorgrond [...] Nu eens zijn het slechts de enkele woorden, waarin de fouten en hare verbeteringen gezocht worden, in eene volgende periode zijn het de interpolaties en lacunes, die het eerst worden aangegrepen, om een vermoed of werkelijk gebrek in de overlevering te verklaren, vervolgens zijn het de verplaatsingen van woorden, regels, zinnen of gehele perioden, die als panacee dienst moeten doen, dan komen de verschillende redactoren aan de beurt [...] (1931: 73, mijn cursivering, S.R.S.)

Aan de hand van de producten van de school van Cobet heeft Woltjer inderdaad al deze modes in het emenderen meegemaakt. Na de eb moe-

ten wij in onze dagen, vooral op het gebied van de Griekse tragici, jammer genoeg weer een vloed beleven.

Er zijn geen vaste regels te geven voor de urgentie van een conjectuur, alleen maar onderling tegenstrijdige vuistregels. Ten eerste moet de filoloog een zekere principiële eerbied hebben voor de overlevering omdat zelfs laat-antieke en middeleeuwse kopiïsten in sommige opzichten meer wisten van taal en cultuur van de Oudheid dan hij, en omdat ze hoe dan ook dichterbij de Oudheid staan – dat is in wezen Woltjers basisstelling over de betrouwbaarheid van de overlevering ('Meer piëteit voor de overlevering is noodig.' 1931: 76). In de tweede plaats leert de ervaring dat diepere kennismaking met een bepaalde antieke auteur voor de tekstcriticus het aantal blokken des aanstoots in de overlevering van die auteur vermindert, dus: stel alleen maar een conjectuur voor wanneer je zeer goed op de hoogte bent met de eigenaardigheden van de betreffende schrijver (anders gezegd: als de overlevering naar jouw gevoel onzinnig is ligt dat vaker aan jouw gevoel dan aan de overlevering). Ten derde echter leert diezelfde ervaring dat een indrukwekkend grote taalkennis misbruikt kan worden om een volstrekt onlogische of anderszins onaanvaardbare overlevering koste wat het kost te redden, dus: stel je kennis van zaken in dienst van je gezonde verstand en je literaire gevoel, niet van de overlevering op zich. Het is een absoluut foute filologie die de overlevering handhaaft overal waar niet bewezen is dat ze onjuist is: dat houdt in dat de filoloog, met een woord van Wilamowitz, inslaapt boven de overlevering, in plaats van dat hij voortdurend waakzaam is – dat is in wezen het hierboven geciteerde bezwaar van Cobet tegen al diegenen die oordelen dat een overgeleverde lezing aanvaardbaar en draaglijk is.

Tenslotte wil ik nóg een praktische opmerking maken, die de school van Cobet meer recht doet dan Woltjer gedaan heeft. De geleerde die een correctie van de tekst voorstelt heeft een wezenlijk andere taak dan de geleerde die een tekstuitgave bezorgt. De eerstgenoemde kan door zijn voorgestelde conjectuur de aandacht vestigen op onzekerheden in de overlevering die de tweede niet kan oplossen maar wél kan signaleren. Daarom zijn in mijn kritisch apparaat de Nederlanders zo ruim vertegenwoordigd: hun conjecturen kan ik niet voor mijn rekening nemen, maar ik wil ze wél signaleren om de gebruikers van mijn tekst ervoor te waarschuwen dat ze de overlevering, die ik afdruk, niet zonder wantrouwen moeten hanteren. Overigens staan tegenover de dozijnen in mijn apparaat opgenomen verbeteringsvoorstellen uit deze school honderden andere die me alleen maar tijd hebben gekost die ik aan nuttiger zaken had kunnen besteden!

Op dit gebied heeft Woltjer voor ons niet veel nieuws te vertellen, maar hij verdient het nochtans in extenso te worden geciteerd, omdat hij in 1886 in ons land ook hier met een nieuw programma kwam. Men bedenke dat het bijgeloof aan de ‘codex optimus’ door het gezag van Cobet toentertijd in Nederland zeer sterk was, en al door Cobets leermeester Bake was gepropageerd. Tegen buitenlandse argumentaties stelt Naber nog in 1894 (: 180-181) dat de weg van Bake en Cobet de zekerste lijkt.³⁴ Acht jaar eerder had Woltjer een geheel ander geluid laten horen:

De overlevering treedt op met gezag, zeer zeker, maar eerst moet daarom worden vastgesteld, langs methodischen weg, wat de overlevering is; zij toch is zelden of nooit als eene concrete eenheid [dus als ‘archetypus’ in de zin van Cobet S.R.S.] gegeven, maar is min of meer latent in eene veelheid van vormen. Van alle philologische kritiek is daarom de diplomatische de grondslag. In bibliotheken, musea of waar dan ook moeten de codices worden opgespoord, onderzocht, hun ouderdom bepaald, hunne verwantschap met andere worden nagegaan, de relatieve waarde getaxeerd; de getuigenissen [citaten uit latere antieke auteurs S.R.S.] moeten opgegaard en gewogen; de tegenspraak tusschen de getuigen onderling moet langs methodischen weg tot haren oorsprong terug gebracht en zoo worden opgelost, indien mogelijk. Op dit gebied heeft de philologie in onze eeuw hare zekerste en duurzaamste resultaten verkregen, want hier kon zij eene methode toepassen, die den invloed van subjectieve meeningen [de conjecturale kritiek van de school van Cobet, S.R.S.] tot een minimum herleidde; zeer veel echter blijft er nog te doen, daar noch collationeering der codices, noch hunne onderlinge vergelijking en waardering, noch het gebruiken van de zoo verkregen resultaten ter constitueering van de overlevering, met de vereischte nauwkeurigheid en in den vereischten omvang bij alle schrijvers heeft plaats gevonden. En geen wonder; het volgen van deze methode eischt eene uitgebreide kennis en rijpe ervaring en bovenal zij eischt zelfverloochening; veel breeder en gemakkelijker en daarom meer betreden is de andere weg, op welken men door vernuftige invallen en gissingen het doel tracht te bereiken; doch veilig en steeds voor ieder te betreden is hij niet. (1931: 74)

³⁴ Ook in andere landen duurde het lang voor de stemmatische methode geaccepteerd was. De Schotse geleerde James Adam, auteur van een nog steeds onmisbaar commentaar op de *Politeia*, spreekt ergens van ‘the modern *cacoethes affiliandi*’ (1902: 218). Zoals gezegd (n. 11) speelt Lachmann in Nederland in deze discussie nauwelijks een rol; sinds Bake richt men zich vooral tegen Madvig.

Als gezegd, ons klinkt dit niet nieuw in de oren, maar de hier gegeven beschrijving van de stemmatische methode legt wel degelijk nieuwe accenten. Voor- en tegenstanders van deze methode leggen in de 19e eeuw vooral de nadruk op het reconstrueren van de archetypus (in de zin van: voorouder van alle bewaarde handschriften). In de loop van de 20e eeuw wordt de reconstructie en zelfs de vraag naar het bestaan van de archetypus steeds minder belangrijk.³⁵ Moderne tekstcritici volstaan veelal met vast te stellen wat als overlevering kan gelden. Waar Woltjer het tot tweemaal toe heeft over 'het vaststellen' dan wel 'de constitueren van de overlevering' doet zijn woordgebruik verrassend modern aan. Het voorbehoud in 'de tegenspraak tusschen de getuigen onderling moet langs methodischen weg tot haren oorsprong terug gebracht en zoo worden opgelost, *indien mogelijk* [mijn cursivering S.R.S.]' suggereert dat Woltjer reconstructie van een archetypus niet altijd haalbaar acht.

Er zijn twee punten waarop ik de door Woltjer geschetste methode achterhaald acht. Woltjer vindt het nodig dat van elk handschrift de datum bepaald wordt, zulks onder de vooronderstelling, neem ik aan, dat dat de stemmatische helpt – omdat immers een ouder handschrift niet uit een jonger gekopieerd kan zijn.³⁶ In mijn ervaring is de methode van de stemmatische krachtig genoeg om het zonder dit kwestieuze hulpmiddel te doen; ja zelfs toont stemmatisch onderzoek doorlopend aan dat veel traditionele dateringen van Griekse handschriften onjuist zijn.³⁷ Maar opgemerkt moet worden dat er ook in onze tijd veel tekstcritici zijn die aan de eis van de prealabele datering vasthouden.

Belangrijker vind ik Woltjers eis dat de relatieve waarde van de handschriften moet worden getaxeerd. Hier is hij duidelijk in strijd met het wezen van de stemmatische methode. Deze methode kent immers alleen primaire (niet-elimineerbare) en secundaire (elimineerbare) handschriften; de primaire vormen de overlevering. Bij het vaststellen van de overle-

³⁵ Vergelijk West 1973: 42 'it will often be an open question whether there was a single archetype or not. As I have intimated, it is not actually a question of much importance.' Wat mijn eigen werk betreft: gebruik van de stemmatische methode laat zien dat er drie primaire (niet-elimineerbare) handschriften van de *Politeia* bestaan. Een poging om die drie in een stemma onder te brengen en zo een archetypus te reconstrueren beschouw ik als zinloos (gedeeltelijk tegen Boter 1989: 70-79).

³⁶ Vergelijk Maas 1927: 2,3 'Da alle Abschriften jünger sein müssen als die Vorlage, gibt oft die Altersbestimmung der Schrift den Hinweis, welcher Zeuge als Vorlage in Betracht kommt, welcher nicht.'

³⁷ Voor wijzigingen van dateringen van handschriften van de *Politeia* op grond van de stemmatische methode, vergelijk Boter 1989: 27, 29, 32, 35v., 36, 48, 50, 51.

vering mag de kwaliteit van de handschriften in de argumentatie geen rol spelen. Woltjer staat hier in zoverre nog onder de invloed van de school van Cobet dat hij evenals Cobet slechte handschriften lijkt te willen elimineren ten gunste van, zoal niet een ‘codex optimus’ dan toch een groep van ‘codices meliores’.³⁸ Wél moet men erkennen dat het bij de constitutie van de tekst (wat dus iets anders is dan het vaststellen van de overlevering) wel degelijk legitiem is om tot op zekere hoogte rekening te houden met de kwaliteit van handschriften, maar anderzijds zijn edities die het onderscheid tussen ‘meliores’ en ‘deteriores’ tot basis van de tekstconstitutie maken (zoals men onder meer bij Xenophon ziet gebeuren) gedoemd te mislukken. Immers, een handschrift dat in het algemeen slecht is, kan op een gegeven plaats even goed de beste lezing bewaren. Slechts in overleveringen waar de stemmatische methode niet werkt kan zo’n onderscheid zinvol zijn.

In dit opzicht, en in dit opzicht alleen, loopt Woltjer achter bij de ontwikkelingen van zijn tijd. In andere opzichten is hij die juist vooruit.

WOLTJERS ACTUALITEIT

Ik eindig met twee punten waarop ik Woltjer zelfs verrassend modern vind. In de eerste plaats wil hij dat de tekstcriticus, naast alle andere eisen, zich ook verdiept in de algemene taalkunde. In dit verband noemt hij het boek *Principien der Sprachgeschichte* van Hermann Paul (1931: 78 n.2), waarvan in 1886 net de tweede druk verschenen was. Geen wonder: Woltjer heeft zich zijn leven lang geïnteresseerd voor algemene problemen, en uitdrukkelijk ook voor die van de algemene taalkunde³⁹ – we zagen dat Cobet daar een souvereine minachting voor had. In een latere rede, uitge-

³⁸ Vergelijk Sicking 1998: 255: ‘The distinction between dependent and independent witnesses cannot coexist with the distinction between good and bad witnesses. The introduction of the latter confuses the *recensio* (which text form is the oldest recoverable form?) with the *examinatio* (is the transmitted text the original one?). The actual result of this is that the criterion of usefulness of readings is applied before the systematic sifting of the material has shown which text form represents the oldest traceable transmission: the critic comes to a judgement about the correctness of the text before he knows which text form should be the subject of *examinatio*.’ Sicking merkt vervolgens terecht op dat alleen in het geval dat de stemmatische methode niet blijkt te werken (met name door contaminatie van verschillende tekstvormen) de criticus met goede en slechte manuscripten mag werken. Vergelijk ook West 1973: 43.

³⁹ Over Woltjers algemeen-taalkundige opvattingen vergelijk Siertsema 1980: 336-339.

sproken in 1908, zegt Woltjer het, in nadrukkelijke oppositie tegen Cobet, aldus:

En toch, M.H., hebben de philologen met dankbaarheid hunne vensters te openen voor het licht, dat uit de linguïstisch-psychologische studie der taal in onze vertrekken wil doordringen. Wij behoeven niet den philologischen arbeid der eeuwen, die onmiddellijk aan de onze voorafgingen, gering te schatten; wij kunnen en mogen dat niet; maar evenmin mogen wij voorbijzien, dat de philologie uit haren aard gevaar loopt te worden wat men “een papieren wetenschap” zou kunnen noemen, terwijl zij meer dan eenig andere eene wetenschap van den geest en het levende woord, den logos, behoort te zijn. (1931: 130)

Ook in onze tijd zijn er maar weinig tekstcritici die zich iets van taalkunde aantrekken. Zelf heb ik dat, in Woltjers voetsporen, wél gedaan. Ik heb me bij het vaststellen van de tekst van de *Politeia* uitdrukkelijk laten leiden door een nieuwe ontwikkeling op het gebied van de Griekse taalkunde, namelijk de pragmatiek, de tak van taalkunde die zich bezighoudt met taalgebruik als functie van communicatie tussen mensen. Wie een tekst van Plato uitgeeft, waarin Sokrates en zijn gesprekspartners samen op zoek zijn, zal zich rekenschap hebben te geven hoe mensen zich in een gespreks situatie gedragen, of dat nu over de ideale staat gaat of over het weer. Ik ben ervan overtuigd dat mijn editie daar beter van geworden is.

Tenslotte, Woltjer eist dat wetenschappelijk onderzoek gedreven wordt door liefde en respect. Hij citeert daarbij de *praefatio* van Cobets al genoemde *Variae Lectiones*:

In zeker opzicht zou ik met Cobet willen waarschuwen voor de lichtzinnigheid van hen, “die met ongewassen handen deze heiligheden aanraken”. (1934: 77; *castigabitur temeritas eorum, qui illotis manibus haec sacra attrahant*, Cobet 1854: xiii)

Maar de wending die ik nu maar zal vertalen als ‘met vuile poten’ (*illotis manibus*), die Cobet wel vaker gebruikt,⁴⁰ heeft bij Woltjer een totaal andere lading dan bij Cobet. Cobet bedoelt ermee: gebrek aan kennis van het Grieks, aan kennis van Griekse handschriften, aan gezond verstand. Wol-

⁴⁰ Zoals in de brief aan Geel van 16 jan. 1842: ‘Marcus Meibomius is wel het domste creatuur, dat ooit *illotis manibus* een Grieksch tekst bedorven en met potsierlijke aantekeningen heeft voorzien.’ (Fruin-Van der Mey 1891: 173). De Griekse auteur in kwestie is Diogenes Laertios, een schrijver die Cobet uit de grond van zijn hart haatte.

tjer heeft het uitdrukkelijk over gebrek aan piëteit, en bedoelt daarmee empathie met de door de tekstcriticus behandelde tekst.⁴¹ Heel wat anders dan Cobet, die zich het grootste deel van zijn leven heeft beziggehouden met laat-Griekse auteurs voor wie hij niets dan de grootste minachting had. Goed wetenschappelijk onderzoek – tekstkritisch of van welke aard dan ook – slaagt ook naar mijn vaste overtuiging alleen als het met liefde wordt uitgevoerd. Woltjer laat dat uitkomen door aan het eind van zijn rede een stuk uit 1 Corinthe 13 te citeren. Ik wil afsluiten met uit dit lange citaat op mijn beurt twee zinsdelen te citeren, als motto voor al ons werk:

[De liefde] verblijdt zich niet in de ongerechtigheid, maar zij verblijdt zich in de waarheid (1931: 85; 1 Cor. 13:6).

⁴¹ Vergelijk 1931: 84 n. 1 'Bedroevend is het te zien hoe jonge mannen, die pas de eerste schrede zetten op de baan der wetenschap, die nog de noodige philologische en theologische studiën niet achter den rug k u n n e n hebben, zich reeds vermeten conjectuur op conjectuur te stapelen bij de beoordeeling van den tekst des N.T., bedroevend om het gebrek aan piëteit, aan bescheidenheid, aan wetenschappelijke zin.'

LITERATUUR

- Adam, J. 'Burnet's Republic of Plato,' *CR* 16, 1902, 215-219.
- Boter, G.J. *The Textual Tradition of Plato's Republic*, Leiden 1989. [oorspronkelijk diss. v.u. 1986]
- Burnet, J. *Platonis Respublica*, Oxonii 1902.
- Burnet, J. *Platonis Opera*, iv, Oxonii 1905.
- Cobet, C.G. *Oratio de arte interpretandi grammatices et critices fundamentis innixa primario philologi officio*, Lugduni Batavorum 1847.
- Cobet, C.G. *Variae Lectiones, quibus continentur Observationes Criticae in Scriptores Graecos*, Lugduni Batavorum 1854; 18732.
- Cobet, C.G. *Novae Lectiones* (...), Lugduni Batavorum 1868.
- Dover, K.J. *Lysias and the Corpus Lysiacum*, Berkeley-Los Angeles 1968.
- Duke, E.A., W.F. Hicken, W.S.M. Nicoll, D.B. Robinson & J.C.G. Strachan. *Platonis Opera*. Tomus I tetralogias I-II continens, Oxonii 1995.
- Fruin, R. & H.W. van der Mey *Brieven van Cobet aan Geel uit Parijs en Italië, Nov. 1840-Juli 1845*, Leiden 1891.
- Hartman, J.J. *De emblematis in Platonis textu obviis*, Leiden 1898.
- Hartman, J.J. 'Jan Woltjer', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 1918, 15-36.
- Hofmann, H. 'Classics in Groningen 1614-1876,' in: H. Hofmann, *Latin Studies in Groningen 1877-1977*, Groningen 1990, 14-18.
- Kuenen, A. & C.G. Cobet. '*Ἡ κειμένη διαθήκη, Novum testamentum, Ad fidem Codicis Vaticani ediderunt* A.K.-C.G.C., Luduni Batavorum 1860.
- Kuyper, A. *Souvereiniteit in eigen kring*. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit, Kampen 1880.
- Laan, H. van der *Jan Woltjer (1849-1917), Filosoof, Classicus, Pedagoog*, Amsterdam 2000.
- Maas, P. *Textkritik*, in: A. Gercke & E. Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, 1, Leipzig-Berlin 1927³, 2, 1-2, 18.
- Metzger, B. *The Text of the New Testament, Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford 1964.
- Müller, L. *Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden*, Leipzig 1869.
- Naber, S.A. *Vier tijdgenooten, Indrukken en beschouwingen*, Haarlem 1894.
- Pasquali, G. *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1952².
- Pierson, A. & S.A. Naber *Verisimilia. Laceram conditionem Novi Testamenti exemplis illustrarunt et ab origine repetierunt* A.P. et S.A.N., Amstelodami 1886.
- Rullmann, J.C. *De Vrije Universiteit, haar ontstaan en haar bestaan*, Amsterdam 1930.
- Schouten, D.C.A.J. *Het Grieks aan de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw, bijzonder gedurende de periode 1815-1876*, Utrecht 1964.

- Sicking, C.M.J. 'Cobet', in: *Distant Companions, Selected Papers*, Leiden 1998, 245-258.
- Siertsema, B. 'Algemene taalwetenschap aan de Vrije Universiteit,' in: M. van Os & W.J. Wieringa, *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit*, Kampen 1980, 334-359.
- Slings, S.R. 'Critical notes on Plato's Politeia, v,' *Mnemosyne* 52, 1999, 385-407.
- Slings, S.R. 'Critical Notes on Plato's Politeia, vii,' *Mnemosyne* 54, 2001, 409-424.
- Slings, S.R. 'Critical Notes on Plato's Politeia, viii,' *Mnemosyne* 55, 2002, 538-559.
- Timmerman, Aegidius W. *Tim's herinneringen*. Met een nawoord en voorzien van aantekeningen, bezorgd door Harry G.M. Prick, Amsterdam 1983. [eerste uitgave Amsterdam 1938]
- Timpanaro, S. *La genesi del metodo del Lachmann*, Firenze 1963.
- Timpanaro, S. *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*, Hamburg 1971.
- Vries, G.J. de 'Cobet's horizon', in: *Archeologie en historie; album amicorum H. Brunting*, Bussum 1973, 501-507.
- West, M.L. *Textual Criticism and Editorial Technique, applicable to Greek and Latin texts*, Stuttgart 1973.
- Westcott, B.F. & F.J.A. Hort. *The New Testament in the Original Greek*, Cambridge-London 1881.
- Woltjer, J. *Overlevering en Kritiek*. Rede gehouden bij het overdragen van het rectoraat der Vrije Universiteit, Amsterdam 1886.
- Woltjer, J. *Verzamelde redevoeringen en verhandelingen*, 1, Amsterdam 1931.
- Zwaan, J. *Groen van Prinsterer en de klassieke oudheid*, Amsterdam 1973.